نشریه مکتب احیاء، ۲(۳)، ۶-۱۷/ تابستان ۱۴۰۳
https://doi.org/10.22034/2.3.6

مقالهٔ پژوهشی

مطالعهٔ مقایسه‌ای کاروان‌سرای قلعه‌سنگی پرند و حاج کمال در مسیر جادهٔ ابریشم جهت ارائهٔ راهکاری برای بازیابی بخش‌های ازدست‌رفته

تورج خسروی جاوید[۱]
نیما ولی‌بیگ[۲*]

۱. دانشجوی دکتری مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، گروه مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران
۲. دانشیار گروه مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکدهٔ حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

واژگان کلیدی

جادهٔ ابریشم، کاروان‌سراهای منطقهٔ رباط‌کریم، سازماندهی فضایی، سیرکولاسیون فضایی، تناسبات هندسی.

چکیده

کاروان‌سراها به عنوان استراحتگاه‌های تاریخی نقش پذیرایی و اسکان مسافران را برعهده داشته‌اند. مسیر جادهٔ ابریشم از مسیرها و شهرها و بیابان‌های متعددی عبور می‌کرد و بدون کاروان‌سراها، عبور از این واحه‌های خشک و برهوت غیرقابل‌تصور خواهد بود. منطقهٔ ایران نیز از این حیث مستثنی نبوده و اقلیم و شرایط محیطی متنوعی دارد و وجود کاروان‌سرا در این گذرگاه‌ها، حیاتی و لازم بود. به‌طوری که شاهد طرح‌اندازی کاروان‌سراهای بی‌شماری در این حوزهٔ جغرافیایی هستیم. منطقهٔ مرکزی ایران نیز به دلیل وجود شهر و قصبه ری، از گذشتهٔ دور بسیار بااهمیت بوده است، به‌نحوی که کانون مرکزی گذرها و راه‌ها بود و کاروان‌سراهای بی‌شماری در نزدیکی آن ساخته شدند. این پژوهش به مطالعهٔ مقایسه‌ای کاروان‌سراهای برون‌شهری سنگی و حاج‌کمال در حوزهٔ کالبد معماری در منطقهٔ رباط‌کریم در جنوب غربی استان تهران می‌پردازد. این دو کاروان‌سرا از منظر معماری، سبک و سیاقی متفاوتی از یکدیگر دارند. تمرکز اصلی این پژوهش بر بازخوانی کالبد معماری کاروان‌سراهای فوق‌الذکر بوده و اولین تحقیقی است که به بررسی ویژگی‌های کالبدی کاروان‌سراهای منطقهٔ رباط‌کریم پرداخته است تا بدین‌سان، ارزش‌های پنهان آن‌ها شناخته شوند. این مطالعه مقایسه‌ای، نهایتاً منجر به این خواهد شد که قسمت‌های ازدست‌رفته و آسیب‌دیده کاروان‌سراها بهینه‌تر مرمت و بازیابی شوند. روش تحقیق پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای، تحقیق و برداشت میدانی و مطالعهٔ مقایسه‌ای و تفسیر و تحلیل اطلاعات گردآوری شده است. هدف این پژوهش معرفی و شناخت کاروان‌سراهای مطالعه شده است و همچنین، برآن است وجوه میراث ملموس کاروان‌سراهای جادهٔ ابریشم در حوزهٔ ایران و در منطقهٔ رباط‌کریم را مرور و بررسی کند.

* نویسندهٔ مسئول: ۰۹۱۳۳۱۷۹۹۲۱، n.valibeig@aui.ac.ir

This is an open access article disributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]
[DOI: 10.22034/2.3.6]

مقدمه

جادۀ ابریشم، مجموعه‌ای از راه‌ها بود (تکمیل همایون، ۱۳۹۶) که از سدۀ پنجم پیش‌ازمیلاد تا سدۀ ۱۷ میلادی فعال و دایر بود (همان). این مسیر فرهنگی و تجاری شاهد شکل‌گیری فرهنگ‌ها، هنرها، تمدن‌ها، کسب‌وکار و تجارت گسترده‌ای بوده است. کاروان‌سراها به عنوان یکی از این مستحدثات بین راهی، نقش مهمی در پناه‌دادن به مسافران داشته است. هردوت مورخ یونانی، ابداع و پیدایش کاروان‌سراها را به ایرانیان نسبت می‌دهد. به‌طوری که وی به کاروان‌سراها و چاپارخانه‌های بی‌شماری در امپراتوری ایران اشاره می‌کند. در مسیر طولانی جادۀ ابریشم، کاروان‌سراهای گوناگونی با سبک‌وسیاقی متفاوت وجود دارند. مانند کاروان‌سراهای آسیای میانه و آسیای صغیر و شبه قارۀ هند و ایران. کاروان‌سراهای جادۀ ابریشم حوزۀ ایران نیز، از تنوع گسترده‌ای برخوردار بودند. این کاروان‌سراها از شرق به غرب و از شمال به جنوب کشور گسترانیده شده بودند و خوشبختانه بیشتر آن‌ها کماکان وجود دارند ولی با گذشت زمان و بی‌مهری روزگار و از رونق افتادن جادۀ ابریشم، ورود اتومبیل و سبک جدید زندگی، متروکه و منزوی شده‌اند. در حوزۀ مرکز ایران، کاروان‌سراهای جادۀ ابریشم نیز حضور دارند که از منظر معماری و زیبایی‌شناسی حائز اهمیت هستند. در حوزۀ جنوب غرب استان تهران و در منطقۀ رباط‌کریم، دو کاروان‌سرا وجود دارد که در گذشته، فعال و پر آمدوشد بودند و مسافران و کاروان‌ها را در خود جای می‌دادند. این کاروان‌سراها، اسلوب معماری متفاوتی دارند. علت انتخاب این دو کاروان‌سرا برای مطالعه، داشتن ویژگی‌های منحصربه‌فردی چون دیرینگی و سبک معماری و نقش کاروان‌سرای سنگی پرند در تحول معماری کاروان‌سرای‌های دیگر ایران است. ماکسیم سیرو محقق فرانسوی معتقد است، کاروان‌سرای سنگی پرند از کاروان‌سراهای تأثیرگذار در تاریخ معماری ایران از نظر ویژگی‌های معماری و پیشرو و کهن‌الگوبودن در بین کاروان‌سراهای پس از اسلام است. داشتن اتاق‌های بدون ایوان، حیاط بدون رواق و نسبت هندسی طول و عرض اتاق‌ها، نسبت هندسی بین اتاق‌ها و ایوان‌ها و همچنین وجود شاه‌نشین در مرکز حیاط، برای اولین بار در کاروان‌سراهای حوزۀ جغرافیایی ایران به وجود آمده است. همچنین وجود اتاق زیرزمینی در کوشک مرکزی کاروان‌سرا برای نخستین‌بار، از ویژگی‌های منحصربه‌فرد کاروان‌سرای سنگی پرند است (سیرو، ۱۳۲۸). سیرو دربارۀ این کاروان‌سرا می‌نویسد: «در این کاروان‌سرا که احتمالاً در دورۀ پیش از سلجوقی ساخته شده، چند نکته را نباید فراموش کرد: طرح ساختمانی با اطاق‌هایی که موازی با هم و عمود بر حیاط مرکزی قدیمی به نظر می‌رسد. بعلاوه، وجود ایو آن‌ها در اطراف حیاط مرکزی و برآمدگی سردر رفیع دو ویژگی‌ای هستند که نباید فراموش کرد. این ویژگی‌های ممتاز کاروان‌سرای سنگی، سیر تحول آن و تأثیر آن بر دیگر کاروان‌سراها از دیگر علل انتخاب این کاروان‌سرا برای مطالعه بوده است. علت انتخاب کاروان‌سرای حاج‌کمال رباط‌کریم هم داشتن طرح معماری منحصربه‌فرد آن و عدم انطباق محور اصلی بنا با مجموعۀ ورودی آن است. منطقۀ رباط‌کریم از گذشتۀ دور به عنوان شاخۀ اصلی و حلقۀ اتصال شرق به غرب و شمال به جنوب ایران بوده و موقعیتی حائز اهمیت در شاهراه‌های حوزۀ جغرافیایی ایران و حوزۀ بالادست داشته است. در این پژوهش، دو کاروان‌سرا منسوب به دو دورۀ تاریخی متفاوت بازخوانی شده‌اند. علت انتخاب این دو کاروان‌سرا علاوه‌بر موارد ذکر شده، گونه‌شناسی معماری آن‌ها و انتخاب هر کدام براساس ویژگی‌های معماری آن‌ها در هر دورۀ تاریخی است. کاروان‌سراهای منسوب به دورۀ سلجوقی و قاجار، هر کدام ویژگی‌های منحصربه‌فرد خود را دارند. دورۀ سلجوقی دورۀ رونق و احیای کاروان‌سراها و دورۀ قاجار آخرین دورۀ حیات کاروان‌سراهاست. همچنین ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی متفاوت کاروان‌سراها از عوامل دیگر انتخاب این دو کاروان‌سرا است. روش و یافته‌های این پژوهش قابلیت تعمیم به دیگر کاروان‌سراهای ایران را دارد. ازآنجاکه کاروان‌سرای سنگی نیمه‌مخروبه است، بازشناسی ویژگی‌های آن و کاروان‌سراهای هم‌دوره و یافتن شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها کمک شایانی به بازیابی فضاهای ازدست‌رفته و ارائۀ طرح مرمت آن می‌کند. مطالعۀ مقایسه‌ای کاروان‌سراهایی که از نظر جغرافیای مکانی مربوط به یک منطقه هستند، احتمال مقایسه کردن کاروان‌سراها را فراهم کرده و راهکارهایی را جهت بازیابی بخش‌های ازدست‌رفته یا دچار آسیب‌شده ارائه می‌دهد. این پژوهش بر آن است، با معرفی و مرور کالبد معماری آن‌ها، سهم کوچکی در بازشناسی و محافظت از این مواریث کهن داشته باشد. قابل ذکر است، هر دو کاروان‌سرای حاج‌کمال رباط‌کریم و کاروان‌سرای (قلعه) سنگی پرند در فهرست آثار ملی ایران به عنوان آثاری ارزشمند به ثبت رسیده‌اند و علاوه‌بر این، کاروان‌سرای سنگی پرند در فهرست میراث جهانی یونسکو به همراه ۵۳ کاروان‌سرای ایرانی دیگر ثبت شده که بازگوکنندۀ اهمیت و ارزش آن است. شایان ذکر است، تهیه و نگارش پروندۀ ثبت میراث جهانی کاروان‌سرای سنگی پرند بر عهدۀ یکی از نویسندگان مقاله بوده است.

پرسش پژوهش

مقایسۀ کاروان‌سرای قلعه‌سنگی پرند و حاج‌کمال رباط‌کریم چگونه می‌تواند راهکارهایی جهت بازیابی بخش‌های ازدست‌رفته یا مرمت بخش‌های آسیب‌دیده ارائه دهد؟

پیشینۀ پژوهش

تاکنون مطالعات گسترده‌ای روی کاروان‌سراهای ایران صورت گرفته است. این مطالعات، بیشتر بر کالبد کاروان‌سراها تأکید و تمرکز داشته است. در حوزۀ جادۀ ابریشم نیز مطالعاتی صورت گرفته است و نویسندگان به بازخوانی ویژگی‌های آن‌ها پرداخته‌اند. در این بخش به معرفی و مرور برخی از این مطالعات اشاره می‌شود. بهشتی و همکاران (۱۳۹۷) در

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

مقاله‌ای به بررسی و مرور کاروان‌سراهای مسیر جادهٔ ابریشم پرداخته‌اند و با توجه به متون و اسناد تاریخی به ویژه سفرنامه‌ها به بیان نقل‌قول‌های سیاحان و جهانگردان غربی پرداخته و شرح توصیفات آن‌ها را بازگو و بازخوانی کرده‌اند. در مقالهٔ مذکور، نویسندگان با استناد به سفرنامه‌های شاردن، الاریوس، تاورنیه، دلاواله، فیگروآو به معرفی کاروان‌سراهای جادهٔ ابریشم در منطقه‌های خراسان، اصفهان، قم، قزوین و کاشان پرداخته‌اند. آقاسیدجواداسلام و رحیمی (۱۳۹۹) در جستاری به معرفی راه‌ها و کاروان‌سراهای ایران به ویژه در غرب ایران و شهر همدان پرداخته‌اند. در مقالهٔ مذکور، پژوهشگران به معرفی کاروان‌سراهای درون‌شهری همدان پرداخته و معماری و ویژگی‌های کالبدی و فضاهای جانبی آن‌ها را بازخوانی کرده‌اند. در این جستار کاروان‌سراهای زغالی‌ها، حسین خانی، گلشن، شریفیه، قلمدانی و میرزاکاظم بررسی و ارزیابی شد. آذر خرداد (۱۴۰۱) در نوشتاری به بازخوانی کاروان‌سراهای خراسان پرداخته و فضاهای مذهبی آن‌ها مانند مسجد، نمازخانه و نیایشگاه را بررسی کرده است. در این جستار، نویسنده پژوهشی در خصوص کاروان‌سراهای محورهای شمالی، جنوبی، شرقی و غربی خراسان را انجام داده، به معرفی عناصر و اجزای مذهبی کاروان‌سراهای مطالعه‌شده، پرداخته و ویژگی‌های مذهبی نظیر وجود محراب، کتیبه‌های مذهبی و تزیینات و آرایه‌های مذهبی را بررسی کرده است. اوکین (۱۳۸۶) در نوشتاری به معرفی برخی از کاروان‌سراهای دورهٔ تیموری در خراسان پرداخته و ویژگی‌های معماری و کالبدی آن‌ها را مرور کرده است. لباف خانیکی و همکاران (۱۳۹۲) در کتابی ارزشمند به معرفی و بررسی معماری تاریخی کاروان‌سراهای جادهٔ ابریشم در منطقهٔ خراسان پرداخته‌اند. در این کتاب، نویسندگان از سفرنامه‌ها و اسناد تاریخی برای معرفی کاروان‌سراهای خراسان کمک جسته و نقشه‌های معماری و تصاویر کاروان‌سراها را با طرح پیشنهادی برای آیندهٔ این بناهای ارزشمند ارائه داده‌اند. همچنین تمام کاروان‌سراهای منطقهٔ خراسان یک به یک بررسی شده است. گدار (۱۳۸۸) به معرفی و بررسی یکی از مهم‌ترین کاروان‌سراهای جادهٔ ابریشم در منطقهٔ خراسان پرداخته است. پژوهشگر در بررسی رباط‌شرف به معرفی ویژگی‌های معماری و آرایه‌های تزیینی و ساختارکلی آن پرداخته و به کمک اسناد تاریخی، وجه تسمیهٔ کاروان‌سراها را به طور دقیق بررسی کرده و با مطالعهٔ مقایسه‌ای رباط‌شرف با دیگر کاروان‌سراهای هم‌دوره و هم‌منطقه، ویژگی‌های کاروان‌سراهای فوق و رباط‌شرف را بازخوانی کرده است. در پژوهشی دیگر، وحدت‌پور و همکاران (۱۳۹۸) به بررسی کاروان‌سراها پرداخته و آن‌ها را از منظر کالبد معماری ارزیابی کردند. در این بررسی، پژوهشگران تناسبات و سیرکولاسیون حرکتی و سازماندهی فضایی را بازخوانی و در نهایت تفاوت‌ها و اشتراکات آن‌ها را بیان کرده‌اند. کاویان و غلامی (۱۳۹۵) در جستاری به بررسی و تحول کالبد کاروان‌سراها پرداخته‌اند. در این نوشتار، پژوهشگران به مرور به پیشینهٔ شکل‌گیری کاروان‌سرا پرداخته و سیر تحول آن‌ها از گذشتهٔ دور تا دورهٔ قاجار را بررسی کرده‌اند. در گام بعدی، پژوهش نویسندگان به بازخوانی تحول کاروان‌سراهای حیاط‌دار پرداخته و سیر تطور و تکامل آن‌ها را از دورهٔ پیش‌از اسلام تا دورهٔ اسلامی را کنکاش کرده‌اند. در پژوهشی دیگر اندرودی و آندرس (Andaroodi & Andres, 2018) به گونه‌شناسی کالبد کاروان‌سراهای منطقهٔ کویر پرداخته‌اند. در گام اول، نویسندگان کاروان‌سراهای کویری را به شش نوع و گونه تقسیم‌بندی و معماری آن‌ها را توصیف می‌کنند. این دسته‌بندی بر اساس پلان کاروان‌سراها صورت گرفته است. در گام بعدی، زیرمجموعه‌های کاروان‌سراها مشخص شده‌اند. در گام آخر نیز، ویژگی‌های کالبدی کاروان‌سراها اعم از گونه‌ها و زیرگونه‌ها تحلیل شده‌اند. در جستاری دیگر لطف‌علی‌خانی و دانایی‌نیا (Lotfalikhani & Danaii Nia, 2017) به بررسی و گونه‌بندی کاروان‌سراهای سنگی منسوب به دورهٔ سلجوقی پرداخته‌اند. در این نوشتار، پژوهشگران به معرفی ویژگی‌های معماری و کارکردی چهارتا از کاروان‌سراهای قم می‌پردازند. نویسندگان در مرحلهٔ دوم مطالعات خود، به گونه‌شناسی کالبدی کاروان‌سراها پرداخته و دسته‌بندی آن‌ها را ارائه می‌دهند. این دسته‌بندی بر اساس شکل ورودی کاروان‌سراها تنظیم شده است. در این دسته بندی، عناصر و اجزای کاروان‌سراها نیز بازخوانی شده است. در نتیجه‌گیری پژوهش آمده است که معماران گرچه در طراحی کاروان‌سراهای مطالعه‌شده از یکدیگر تأسی پذیرفته‌اند و کاروان‌سراها تا حد زیادی شبیه به یکدیگر است اما در جزییات معماری، آن‌ها با یکدیگر تفاوت دارند و مشابه هم نیستند. این پژوهش در راستای گونه‌شناسی کاروان‌سراها صورت پذیرفته و روش‌شناسی آن می‌تواند در جریان تحقیقات این پژوهش استفاده شود. در پژوهشی دیگر، آل حداد و همکاران (Al Haddad et al., 2023) به معرفی قلعه‌های تاریخی کشور اردن پرداخته و معماری و تاریخچه و عناصر و اجزای این قلعه‌ها را بررسی می‌کنند. در این جستار، تصاویر و اسناد قلعه‌ها آورده شده است و فضاهای معماری نظیر برج و بارو، دروازه، مسجد، کلیسا، آب‌انبار، آبریزگاه‌ها و اتاق‌ها معرفی و ویژگی‌های کالبدی آن‌ها توصیف شده است. در بخش بعدی این پژوهش، گونه‌شناسی قلعه‌ها تعیین شده است. طبق دسته‌بندی، قلعه‌ها به دو گروه قلعهٔ اسلامی و صلیبی تقسیم‌بندی می‌شوند. در قسمت بعدی، تک‌تک فضاها با یکدیگر مقایسه شده‌اند و عناصر معماری آن‌ها مانند قوس‌ها، بازشوها، نوع پوشش‌ها و نوع تزیینات آن‌ها بررسی و ارزیابی شده است. در انتهای پژوهش نیز وجوه افتراق و اشتراک قلعه‌ها آورده شده است.

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

روش پژوهش

روش اصلی گردآوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و برداشت میدانی به صورت تجزیه و تحلیل توصیفی و مقایسه‌ای و تحلیلی است. برای این پژوهش، دو کاروان‌سرای برون‌شهری منطقهٔ رباط‌کریم (جداول ۱ و ۲) انتخاب شده است که با هم وجوه اشتراک و افتراق دارند. کاروان‌سراهای مطالعه‌شده ابتدا معرفی و سپس از نظر کالبد معماری بررسی می‌شوند. کالبد معماری شامل جنبه‌هایی نظیر تناسبات هندسی، سیرکولاسیون و سازماندهی فضایی و سلسله مراتب است. این مطالعات بر اساس چیستی به روش کمی و به لحاظ هدف کاربردی است و در گسترهٔ زمان گذشته‌نگر بوده و به شیوهٔ استقرایی تدوین یافته است. محدودیت‌های موجود در این پژوهش، عدم دسترسی فیزیکی به کاروان‌سرای سنگی پرند و عدم برداشت میدانی جزءبه‌جزء قسمت‌های مختلف این کاروان‌سرا بوده است. نرم‌افزار استفاده‌شده برنامهٔ اتوکد است و در برداشت‌های میدانی از مترهای لیزری و دستی و دوربین حرفه‌ای با رزولوشن بالا استفاده شده است.

بحث

• راه زمینی ابریشم

جادهٔ ابریشم مسیری بود که از چین شروع می‌شد و پس‌از عبور از کشورهای قرقیزستان، ازبکستان، ترکمنستان، افغانستان و تاجیکستان به ایران رسیده و سپس از ایران به آسیای صغیر (ترکیهٔ امروزی) عبور کرده و از آن‌جا به یونان و سپس به ایتالیا می‌رسید. این جاده نه‌تنها انتقال‌دهنده کالا و اجناس بوده، بلکه آداب و رسوم، فرهنگ‌ها، سنت‌ها، مفاهیم مذهبی و اجتماعی و سنت‌های شفاهی را نیز انتقال می‌داده است (تکمیل همایون، ۱۳۹۶). در جادهٔ ابریشم آثار معماری متنوعی نظیر پل، کاروان‌سرا، مناره‌ها، مساجد، قلعه‌ها و غیره شکل گرفته است (پیرنیا و افسر، ۱۳۷۰).

- راه ابریشم در ایران

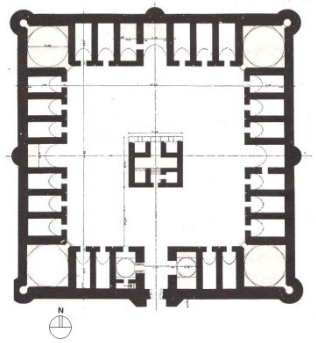
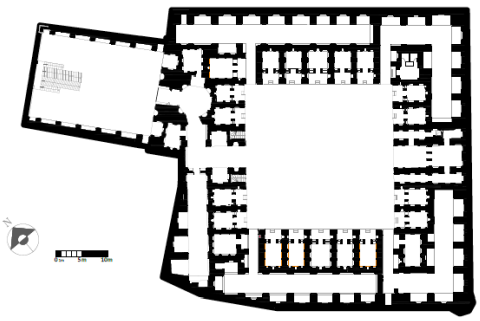
جادهٔ ابریشم در ایران شاخه‌های گوناگون داشت که شامل مسیرهای اصلی و فرعی بود. این مسیرها با توجه به فصول و آب‌وهوا و گرما و سرما و بارش برف و باران استفاده می‌شدند و راه ابریشم فقط یک راه مستقیم و ثابت نبود. در جادهٔ ابریشم، کالاها و اجناس گوناگون و فرهنگ و سنن متنوعی مبادله می‌شد. راه ابریشم در ایران از سرخس شروع می‌شود و به توس و نیشابور و قومس رسیده و تا شهر باستانی ری امتداد دارد. این راه پس از دو شعبه شدن در محدودهٔ بیهق و جوین، پیوند مجدد در بسطام، افزوده شدن راه گرگان به آن و مجدد دو شعبه شدن در قومس، سرانجام تا دشت‌های ری و قزوین ادامه پیدا می‌کند. ری محل تلاقی چندین راه بود که بخش‌های گوناگون ایران را به هم پیوند می‌داد. در این‌جا راه ابریشم به سه شاخهٔ دیگر متصل می‌شد:

- راه قزوین، همدان، کرمانشاه، بغداد
- راه اصفهان، شیراز، کرمان، بندرعباس و مکران
- راه قزوین، سلطانیه، تبریز، آناتولی، قسطنطنیه (تکمیل همایون، ۱۳۹۶).

- کاروان‌سراهای جادهٔ ابریشم

جادهٔ ابریشم شاهد شکل‌گیری ابنی خدماتی و رفاهی گوناگون بود (تکمیل همایون، ۱۳۹۶). در طول این مسیر مهمان‌خانه‌های بسیاری طرح‌اندازی شده بودند تا مسافران و کاروانیان، کالاها و حیوانات در امان باشند.

جدول ۲. پلان معماری دو کاروان‌سرا. مأخذ: نگارندگان.

کاروان‌سرا	تصویر
کاروان‌سرای قلعه سنگی پرند	
کاروان‌سرای حاج‌کمال رباط‌کریم	

جدول ۱. ویژگی‌های کالبدی دو کاروان‌سرا. مأخذ: نگارندگان.

نام کاروان‌سرا	شکل هندسی پلان	مقیاس	ترکیب فضایی	تعداد ورودی			منسوب به دورهٔ تاریخی
				کل	اصلی	فرعی	تعداد ورودی
کاروان‌سرای سنگی	مربع	کوچک	کاروان‌سرا- بارانداز	۱	۱	-	۱	سلجوقی
کاروان‌سرای حاج‌کمال	مربع	کوچک	کاروان‌سرا- بارانداز	۱	۱	-	۱	قاجاری

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.0]

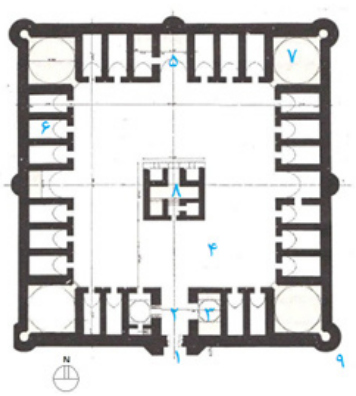
این مهمان‌خانه‌ها طرح‌ها و نام‌های متنوع و گوناگون داشتند. نام‌هایی نظیر کاروان‌سرا، سابات، خان، سرا، فندق و وکاله (پیرنیا و افسر، ۱۳۷۰). هر کدام از این بناها، علاوه‌بر ویژگی‌های مشابه، خصوصیات متفاوتی نیز داشتند. در میان این بناها، کاروان‌سرا پیچیده‌تر و کامل‌تر بودند و از نظر معماری و سیرتکامل و اهمیت تاریخی نسبت به دیگر ابنیهٔ رفاهی از منزلت بالاتری برخوردار بودند. طرح کاروان‌سراها نیز در هر منطقه می‌توانست متنوع باشد. در حوزهٔ جغرافیایی ایران، کاروان‌سراها معمولاً حیاط‌دار و چهارایوانی و گاهی اوقات نیز کاملاً سرپوشیده هستند. در دیگر حوزه‌های جغرافیایی نظیر آسیای میانه و صغیر نیز کماکان این طرح‌ها وجود داشت ولی ممکن است مصالح و آرایه‌های معماری و تکنیک‌های ساخت متفاوت باشد. معماری و کالبد و مصالح آن‌ها تابع اقلیم و شرایط جغرافیایی و محل قرارگیری کاروان‌سرا بود (کیانی و ولفرام، ۱۳۷۴). کاروان‌سراها معمولاً مجاور راه‌های اصلی و شاهراه‌ها طرح‌اندازی شده و در فواصل معینی از یکدیگر قرار می‌گرفتند تا نیاز مسافران را برآورده کنند. همچنین آن‌ها معمولاً توسط افراد خیر و حاکمان و شاهان ایجاد می‌شدند و در اختیار عموم قرار می‌گرفتند. در تعریف این بناها، از آن‌ها به عنوان بناهای عام‌المنفعه یاد شده است. (کیانی و ولفرام، ۱۳۷۴). در طراحی کاروان‌سراها علاوه‌بر اصول مدون طراحی، ویژگی‌های دیگری نظیر فرهنگ بومی و محلی و معماری بومی دخیل بودند.

• معرفی کاروان‌سراهای مطالعه‌شده

- کاروان‌سرای قلعه‌سنگی پرند

کاروان‌سرای سنگی پرند[1] در استان تهران و شهرستان رباط‌کریم، در فاصلهٔ دو کیلومتری از شهر جدید پرند و یک کیلومتری از رودخانه شور قرار دارد و به شمارهٔ ۱۰۸۲۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. طول و عرض کاروان‌سرا ۵۵×۵۵ متر بوده و مربع شکل است. ورودی آن سمت جنوب به صورت برجسته و بیرون‌زده و یک‌طبقه است و یک ایوان رفیع دارد. در چهارگوشهٔ کاروان‌سرا چهاربرج نگهبانی وجود داشته که در سه ضلع شمال، غرب و شرق یک پشت‌بند نیم‌دایره‌ای نیز هست. در جناحین دالان ورودی دو اتاق نگهبانی تعبیه شده است که یکی از این اتاق‌ها دستگاه پله دارد. کاروان‌سرای چهارایوانی و ایوان شبیه به یکدیگر هستند. اصطبل‌ها در چهارگوشه حیاط مرکزی قرار دارند، سقف آن‌ها گنبدی شکل بوده و اتاق‌ها دورتادور حیاط به صورت کشیده و مستطیل شکل‌اند و درگاه دارند. کوشک یا شاه‌نشین در وسط حیاط مرکزی قرار داشته و پلان آن چهارصفه و متقارن بوده و ایوان آن‌ها و اتاق‌ها هم تراز حیاط مرکزی هستند. کاروان‌سرا چاه آب نیز دارد. ساختمایهٔ کاروان‌سرا از سنگ نامنظم و غیرهندسی و آجر است (تصویر ۱) (جداول۳، ۵ و ۶).

شماره	نام فضا
۱	ورودی
۲	دالان
۳	اتاق نگهبانی
۴	حیاط مرکزی
۵	ایوان
۶	حجره
۷	اصطبل
۸	شاه نشین
۹	برج

تصویر ۱. اجزای کاروان‌سرای قلعه سنگی پرند. مأخذ: نگارندگان.

-کاروان‌سرای حاج‌کمال رباط‌کریم

کاروان‌سرای حاج‌کمال در استان تهران، شهرستان رباط‌کریم و در بافت تاریخی شهر رباط‌کریم موسوم به بازارک قرار گرفته است. این کاروان‌سرا با شمارهٔ ۱۵۵۸ به عنوان یکی از آثار ارزشمند در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. کاروان‌سرا جلوخان دارد و در فضای جلوخان سکوها و ایوانچه‌هایی در دو طرف برای استراحت وجود دارد. ورودی مجموعه، سمت شمال غربی است، هم سطح نمای بیرونی و یک طبقه است و در جناحین آن سکوهای پیرنشین وجود دارد. در بالای درگاه کاروان‌سرا، یک کتیبه در گذشته وجود داشته که در حال حاضر وجود ندارد. درب ورودی کاروان‌سرا چوبی است که پس از عبور از فضای درگاه، فضای هشتی قرار دارد که پلان آن هشت‌ضلعی منظم است. در کنار هشتی، دو اتاق نگهبانی قرار دارد که بالاتر از سطح فضای آن است. پس از هشتی یک دالان وجود دارد که به ایوان شمالی و سپس به حیاط مرکزی ختم شده و در آن یک اصطبل مستطیل‌شکل دراز وجود دارد که هم سطح فضای دالان و هشتی است. اتاق‌ها دورتادور حیاط مرکزی و یک متر از سطح حیاط بالاتر بوده و دارای تاقچه، بخاری دیواری، درگاه، سکو و ایوانچه هستند. اصطبل‌ها پشت اتاق‌ها قرار گرفته و پوشش آن‌ها از تاق و تویزه است. همچنین در یک طرف خود سکو و ایوانچه (بارانداز) دارند که عرض آن ۴۰ سانتی‌متر است و یک متر از سطح زمین بلندتر است. کاروان‌سرا دو ایوانی است و ایوان شمالی آن نقش ورود به حیاط را دارد و ایوان جنوبی آن شاه‌نشین است. در کنار ایوان، دو راهرو وجود دارد که دسترسی به فضای شاه‌نشین را میسر می‌سازد در انتهای شاه‌نشین، یک پستوی خصوصی قرار دارد. ارتفاع شاه‌نشین بلندتر از سطح حیاط است. ورود به اصطبل‌ها از طریق گوشه‌های حیاط و دالانی کشیده و مستطیل‌شکل میسر می‌شود. حیاط مربع شکل است و در جداره‌های حیاط اخیه‌هایی (مال‌بند) مشاهده می‌شود که به صورت یک سوراخ در قسمت پایین دیوار بوده که مال‌بندی سنگی در درون آن وجود دارد که افسار چهارپایان را به آن می‌بستند. در کنار ایوان شمالی، دو دستگاه پله وجود دارد که دسترسی به پشت‌بام را میسر می‌سازد. در چهار گوشهٔ کاروان‌سرا، چهار اتاق برای استراحت قافله‌دار وجود داشته و یک برج نگهبانی در گوشه جنوب غربی قرار دارد (تصویر۲) (جداول ۴، ۵ و ۶).

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

جدول۳. معرفی تصویری کاروان‌سرای قلعه‌سنگی پرند. مأخذ: نگارندگان و کوشکی و نعمتی، ۱۳۹۴.

عنوان فضا	تصویر
ورودی و سردر کاروان‌سرا	
دید پرنده از کاروان‌سرا	
نمایی از حیاط مرکزی	
نمایی از کوشک مرکزی آسیب دیده	

• بررسی کالبد معماری کاروان‌سراهای سنگی و حاج‌کمال

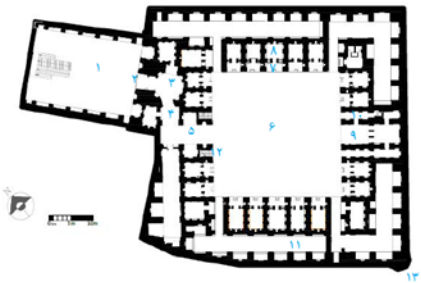
در ارزیابی کاروان‌سراهای مطالعه‌شده، ویژگی‌هایی نظیر تناسبات، سازماندهی فضایی، سیرکولاسیون فضایی و ترکیب‌بندی نمای ورودی و ارتفاع فضاها بررسی و مطالعه می‌شوند. ویژگی‌های فوق بیان‌کنندهٔ چهره و پیکرهٔ معماری کاروان‌سراها خواهند بود. در تحلیل کالبدی کاروان‌سراها (جدول۷)، اصل تقارن و قرینگی، اصل محوربندی، اصل سلسله‌مراتب و فضای پر و خالی بازخوانی خواهند شد.

-تناسبات هندسی کاروان‌سراهای سنگی و حاج‌کمال

کاروان‌سرای سنگی پرند مربع‌شکل است. این کاروان‌سرا تقریبا ۳۰۲۵ متر مربع مساحت دارد. طول کاروان‌سرا ۵۵ متر و عرض آن نیز ۵۵ متر است. شکل حیاط مرکزی کاروان‌سرای فوق مربع است. ابعاد حیاط ۳۴/۳۰ در ۳۴/۳۰ متر و نسبت طول به عرض آن یک به یک و مساحت آن ۱۰۸۸ مترمربع است. ابعاد اتاق‌های کاروان‌سرا ۶/۷۰ متر در ۳/۶۰ متر و مساحت آن‌ها ۲۴/۱۲ متر مربع است و طول اتاق‌ها ۲ برابر عرض آن‌ها است. طول و عرض اصطبل‌های کناری با یکدیگر

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]
مکث احیا
تابستان ۱۴۰۳

شماره	نام فضا
۱	جلوخان
۲	ورودی
۳	هشتی
۴	دالان
۵	ایوان
۶	حیاط مرکزی
۷	ایوانچه
۸	حجره
۹	شاه نشین
۱۰	مردگرد
۱۱	اصطبل
۱۲	راه بله
۱۳	برج

تصویر ۲. اجزای کاروان‌سرای حاج‌کمال. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۴. معرفی تصویری کاروان‌سرای حاج‌کمال. مأخذ: نگارندگان.

نام فضا	تصویر
ورودی و جلوخان کاروان‌سرا	
پیش طاق و درگاه	
هشتی	
ایوان شمالی	

ادامهٔ جدول ۴

نام فضا	تصویر
ایوان جنوبی	
غلام‌گردش کنار شاه‌نشین	
تاقچه	
بخاری دیواری	
آخیه	

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

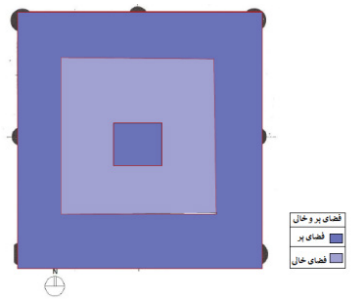
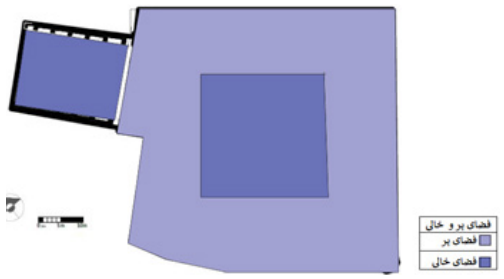
جدول ۵. مقایسهٔ ویژگی‌های معماری دو کاروان‌سرا. مأخذ: نگارندگان.

نام کاروان‌سرا	جهت ورودی	سردر			موقعیت شاه‌نشین
		جلوآمده		هم‌سطح بنا	
		زیاد	کم		
کاروان‌سرای سنگی	جنوب	–	*	–	میانهٔ حیاط مرکزی
کاروان‌سرای حاج‌کمال	شمال غربی	–	–	*	ایوان جنوبی

جدول۶. مقایسه هر دو کاروان‌سرا. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	کاروان‌سرا	گونه‌شناسی	موقعیت	برج	شکل کلی	شکل حیاط‌مرکزی	الگوی ورودی	شکل هشتی	تعداد ایوان	تعداد ایوانچه	تعداد حیاط	تعداد حجره	فضاهای جانبی و خدماتی
۱	کاروان‌سرای سنگی	برون‌شهری	شهر پرند	چهارعدد	مربع	مربع	برجسته	ندارد	۴	ندارد	۱	۲۲	چاه آب دارد.
۲	کاروان‌سرای حاج‌کمال	برون‌شهری	شهررباط‌کریم	یک‌عدد	مربع	مربع	هم‌سطح‌نمای بیرونی	هشت ضلعی	۲	۱۸	۱	۱۸	چاه آب دارد.

جدول۷. تحلیل کالبدی کاروان‌سراها. مأخذ: نگارندگان.

نام کاروان‌سرا	اصل سلسله‌مراتب	اصل محور	اصل تقارن	فرم اصلی	فضای پر و خالی
کاروان‌سرای سنگی	پیش‌طاق، درگاه، دالان، ایوان	ایوان جنوبی، ایوان شمالی	دارد	مربع	
کاروان‌سرای حاج‌کمال	جلوخان، پیش‌طاق، درگاه، هشتی، دالان، ایوان	ایوان شمالی، ایوان جنوبی	دارد	مربع	

برابر و معادل هشت متر به شکل مربع و سقف آن‌ها نیز گنبدی شکل است. ایوان آن‌ها هشت متر طول و شش متر عرض دارد. در ساخت این کاروان‌سرا از نسبت‌های طلایی استفاده نشده و بخش عمدهٔ کاروان‌سرا فضای باز و خالی است. در کاروان‌سرای سنگی فضای پر ۳۸/۸۷ درصد کل مساحت بنا و فضای خالی ۶۱/۱۳ درصد مساحت کل بنا را تشکیل می‌دهد. کاروان‌سرای حاج‌کمال مساحتی در حدود ۳۱۸۸ مترمربع دارد و فرم اصلی آن مربع‌شکل است. مساحت میان‌سرای آن ۷۷۰ مترمربع است. ۷۵/۸۴ درصد کاروان‌سرا فضای پر و ۲۴/۱۶ درصد آن را فضای خالی اشغال کرده است. فرم میان‌سرا مربع بوده و ابعاد صحن درونی آن ۲۷/۹۵ در ۲۷/۵۵ متر است. تقریبا ۷۵ درصد کاروان‌سرا فضای پر است و ۲۵ درصد آن فضای خالی است (جداول ۸ و ۹). در ساخت کاروان‌سرای حاج‌کمال نیز از نسبت‌های طلایی استفاده نشده است. در کاروان‌سرای سنگی شکل‌ها راست گوشه و قائمه هستند. از اشکال مستطیل و مربع استفاده شده و حجم‌های سه بعدی به صورت مکعب‌مربع است. برای مثال شاه‌نشین، میان‌سرا و اصطبل‌ها مربع‌شکل و اتاق‌ها نیز مستطیل‌شکل‌اند که پوشش فضاهای مربع‌شکل

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]
تابستان ۱۴۰۳

جدول۸. ابعاد و تناسبات کاروان‌سراها. مأخذ: نگارندگان.

کاروان‌سرا	نام فضا	طول(m)	عرض(m)	ارتفاع(m)	مساحت(mm)	طول/ عرض	ارتفاع/ طول
حاج‌کمال رباط‌کریم	حجره	۳/۳۵	۳	۴/۴	۱۰/۰۵	۱/۱۷	۱/۳۱
	حیاط	۲۷/۹۵	۲۷/۵۵	۵/۷۵	۷۷۰/۲	۱/۰۱	۰/۲۰
	ایوان جنوبی	۱۳/۲۰	۹/۷۵	۷/۲۵	۱۲۸/۷	۱/۱	۰/۵۵
	ایوان شمالی	۱۱/۰۵	۴/۰۵	۵/۷۵	۴۴/۷۵	۲/۷۳	۰/۵۲
	شترخان شمال غربی	۳۱	۵/۵۰	۵/۶۵	۱۱۳/۱۵	۸/۴۹	۰/۱۸
	شترخان شمال شرقی	۳۷/۶۰	۵/۸۵	۵/۶۵	۲۱۹/۹۶	۱۰/۱۶	۰/۱۵
	شترخان جنوب شرقی- یک بازوی L شکل	۹/۶۵	۵/۵۵	۵/۶۵	۵۳/۵۵	۲/۶۸	۰/۵۸
	شترخان جنوب شرقی- یک بازوی L شکل	۲۰/۱۵	۵/۷۵	۵/۶۵	۱۱۵/۸۶	۵	۰/۳۱
	شترخان جنوب غربی- یک بازویL شکل	۹/۷۰	۵/۵۰	۵/۶۵	۵۳/۳۵	۲/۶۲	۰/۵۸
	شترخان جنوب غربی- یک بازوی L شکل	۲۱/۳۰	۵/۷۵	۵/۶۵	۱۲۲/۴۷	۵/۵	۰/۲۸
	شترخان- در محوطه دالان هشتی به ایوان	۲۰/۲۵	۳/۹۵	۵/۳۰	۷۹/۹۸	۵/۱۳	۰/۲۶
	ورودی	۴/۴۵	۱۰	۶/۱۵	۴۴/۵	۰/۴۴	۱/۳۸
	ایوانچه	۲/۰۵	۳/۰۵	۴/۴۰	۶/۲۵	۰/۶۷	۲/۱۵
	هشتی	۵/۵۰	۵/۵۰	۶/۶۰	۲۳/۷۴	۱	۱/۲
	راهرو دسترسی به شترخان از حیاط	۷/۵۰	۱/۸۰	۵/۳۰	۱۳/۵×۴/۵۴	۴/۱۷	۰/۷۱
	راهرو هشتی به ایوان	۹/۷۰	۳/۴۵	۵/۳۰	۳۳/۴۶	۲/۸۱	۰/۵۵
	اتاقک نگهبانی	۴/۱۰	۳/۶۰	۴/۴۰	۱۴/۷۶	۱/۱۴	۱/۰۷
	اتاق چاروادار- ۱	۴/۴۰	۳/۶۰	۴/۴۰	۱۵/۸۴	۱/۲۲	۱
	اتاق چاروادار-۲	۴/۳۰	۳/۸۰	۴/۴۰	۱۶/۳۴	۱/۱۳	۱/۰۲
	اتاق چاروادار-۳	۶	۳/۰۵	۴/۴۰	۱۸/۳	۱/۹۷	۰/۷۳
	اتاق چاروادار-۴	۴/۹۰	۳/۳۰	۴/۴۰	۱۶/۱۷	۱/۴۸	۰/۹۰
سنگی برند	حجره	۶/۷۰	۳/۶۰	۵/۷۵	۲۴/۱۲	۱/۸۶	۰/۸۶
	حیاط	۳۴/۳۰	۳۴/۳۰	۵/۷۵	۱۱۷۶	۱	۰/۱۷
	ایوان جنوبی	۸/۴۰	۴/۷۰	۵/۷۵	۳۹/۴۸	۱/۷۹	۰/۶۸
	ایوان شمالی	۸/۴۰	۴/۷۰	۵/۷۵	۳۹/۴۸	۱/۷۹	۰/۶۸
	ایوان شرقی	۷/۷۰	۴/۷۰	۵/۷۵	۳۶/۱۹	۱/۶۴	۰/۷۵
	ایوان غربی	۷/۷۰	۴/۷۰	۵/۷۵	۳۶/۱۹	۱/۶۴	۰/۷۵
	ورودی	۳/۳۰	۴/۴۰	۶/۱۵	۱۴/۵۲	۰/۷۵	۱/۸۶
	اتاق نگهبانی	۷/۲۰	۳/۷۰	۵/۷۵	۲۶/۶۴	۱/۹۵	۰/۸۰
	اتاق چهارصفه (اصطبل)	۸	۸	۵/۷۵	۶۴	۱	۰/۷۲
	کوشک مرکزی	۱۰	۸/۸	۱۰	۸۸	۱/۱۴	۱

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

جدول ۹. تناسبات و ابعاد کاروان‌سراها. مأخذ: نگارندگان.

نام کاروان‌سرا	زیربنا به مترمربع	نسبت مساحت فضاها به مساحت کل کاروان‌سرا									
		میان‌سرا به مترمربع	فضای خالی به درصد	فضای پر به درصد	حجره به درصد	ایوانچه به درصد	ایوان به درصد	ورودی و دسترسی به درصد	اتاق چاروا دار به درصد	اتاق نگهبان به درصد	اصطبل یا بازارانداز به درصد	گرمخانه مرکزی	عناصر باربر به درصد
رباط‌کریم	۳۱۸۸	۷۷۰/۲	۲۴/۱۶	۷۵/۸۴	۵/۶۷	۳/۵۲	۵/۴۳	۴/۸۸	۲/۰۹	۰/۴۶	۲۳/۵۷	ندارد	۳۰/۰۲
سنگی پرند	۳۰۲۵	۱۰۸۸	۳۸/۸۷	۶۱/۱۳	۹/۵	ندارد	۵	۵/۹	ندارد	۱/۷۶	۸/۴۶	۲/۹	۲۸/۱

با سقف گنبدی از تکنیک گوشه‌سازی استفاده شده است. در کاروان‌سرای حاج‌کمال شکل‌ها نیز راست‌گوشه هستند و از شکل‌های مربع یا مستطیل استفاده شده است. برای مثال اتاق‌ها مستطیل هستند و اصطبل‌ها مستطیل کشیده و یا (L) شکل هستند. میان‌سرا نیز مربع‌شکل و حجم کلی کاروان‌سرای فوق مکعب‌مربع است.

-سازماندهی فضایی کاروان‌سراهای سنگی و حاج‌کمال

رون و جهت‌گیری ساختمان‌ها در معماری ایرانی یک نقطهٔ قابل تأمل است. طبق نظر استاد پیرنیا در معماری ایرانی، سه رون کلی وجود دارد که عبارتند از: رون راسته (جهت شمال شرقی- جنوب غربی)، رون اصفهانی (جهت شمال غربی- جنوب شرقی) و رون کرمانی (جهت شرق- غرب).. این رون‌ها و جهت‌گیری‌ها سبب آسایش و حداکثر استفاده از انرژی‌های طبیعی می‌شود. کاروان‌سراهای سنگی و مطالعات حاج‌کمال، هر دو جهت و رون اصفهانی دارند. جهت‌گیری کاروان‌سراها نسبت به مسیر اصلی حرکت، تعیین‌کنندهٔ محورهای ورودی و طولی آن‌ها است. در هر دو کاروان‌سرا، محور ورودی (محور اصلی) عمود بر مسیر اصلی است (جداول ۱۰ و ۱۱) و محور طولی (محور فرعی) نیز موازی مسیر اصلی آن‌هاست. محل ورودی اصلی نسبت به میان‌سرا در کاروان‌سرای سنگی پرند در میانه و در کاروان‌سرای حاج‌کمال در گوشه است. شکل دسترسی میان‌سرا به گوشه‌های بنا در کاروان‌سرای سنگی پرند به صورت زاویه قائمه راست گوشه است. حیاط مرکزی کاروان‌سرای سنگی به صورت مربع بوده و دسترسی به اصطبل‌ها از طریق گوشه‌های کنج صورت می‌گیرد. در کاروان‌سرای حاج‌کمال دسترسی میان‌سرا به گوشه‌های بنا از طریق دالان مستطیل‌شکل میسر می‌شود.

-سیرکولاسیون فضایی کاروان‌سراهای سنگی و حاج‌کمال

سیرکولاسیون فضایی نحوهٔ دسترسی به فضاها و سلسله‌مراتب، نحوهٔ ورود از خارج بنا به داخل آن را معین می‌کند. معماری ایرانی دارای سلسله‌مراتب حرکتی است که در همهٔ عناصر و اجزای معماری تاریخی ایران مشاهده می‌شود. این نحوهٔ ورود به بنا از آداب عمومی و خصوصی بودند و از حرمت‌گذاری به حریم افراد نشأت می‌گیرد. کاروان‌سراهای برون‌شهری معمولاً فضای باز و گسترده‌ای به نام جلوخان در مقابل ورودی دارند که محل گردهمایی مسافران و کاروانیان بوده است. کاروان‌سرای سنگی پرند فاقد جلوخان است ولی کاروان‌سرای حاج‌کمال یک جلوخان مربعی‌شکل دارد. پس از جلوخان، فضای پیش‌طاق قرار دارد که شامل فضای ورودی و آستانه و ایوان ورودی است. در کاروان‌سرای سنگی این فضا خیلی تأثیرگذار و پرتکلف نیست ولی در کاروان‌سرای حاج‌کمال فضای پیش‌طاق، قوی و تأثیرگذار است. پس از فضای پیش‌تاق وارد بخش درگاه شده که در ورودی کاروان‌سرا در آن قرار دارد. در کاروان‌سرای سنگی، درگاه بر اثر آسیب‌های وارده خوانا نیست ولی کاروان‌سرای حاج‌کمال درگاه خوانا دارد و در آن یک در چوبی قدیمی همچنان وجود دارد. پس‌از درگاه، فضای هشتی قرار دارد که فضای تقسیم است. در کاروان‌سرای سنگی هشتی وجود نداشته و به‌جای آن یک دالان وجود دارد. در کاروان‌سرای حاج‌کمال هشتی وجود دارد و به صورت هشت ضلعی کامل است، به‌طوری که ابعاد هشتی و اضلاع آن هم‌اندازه است. در سلسله‌مراتب معماری ایرانی پس از فضای هشتی دالان قرار دارد. در کاروان‌سرای سنگی هشتی و دالان یکی شده و به صورت یک دالان کشیده مستطیل‌شکل است. پس‌از دالان وارد ایوان می‌شویم که این ایوان به حیاط مرکزی گشوده می‌شود. در کاروان‌سراهای سنگی و حاج‌کمال پس از فضای دالان وارد ایوان و سپس وارد حیاط مرکزی می‌شویم (جدول۱۲).

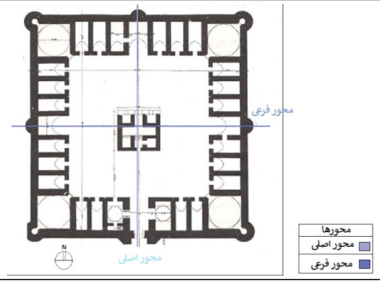
جدول ۱۰. شکل سازماندهی فضایی کاروان‌سراها. مأخذ: نگارندگان.

نام کاروان‌سرا	رون	جهت‌گیری نسبت به مسیر اصلی		محل ورودی اصلی نسبت به میان‌سرا	شکل دسترسی میان‌سرا به گوشه‌های بنا	
		محور ورودی	محور طولی		اصلی	فرعی
کاروان‌سرای سنگی	اصفهانی	عمود	موازی	میانه	کنج راست گوشه	-
کاروان‌سرای حاج‌کمال	اصفهانی	عمود	موازی	گوشه	مستطیل	-

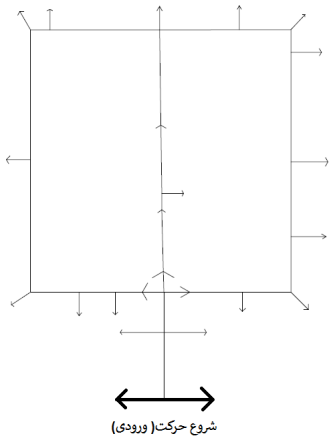
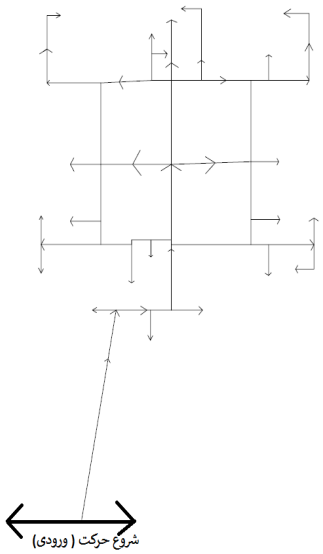
[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

جدول ۱۱. محورهای کاروان‌سراها. مأخذ: نگارندگان.

کاروان‌سرا	تصویر
کاروان‌سرای حاج‌کمال	
کاروان‌سرای قلعه‌سنگی	

جدول ۱۲. سیرکولاسیون فضایی. مأخذ: نگارندگان.

کاروان‌سرا	تصویر
کاروان‌سرای قلعه سنگی پرند	
کاروان‌سرای حاج‌کمال	

- ترکیب‌بندی عمارت ورودی و ارتفاع فضاهای کاروان‌سراهای سنگی و حاج‌کمال

ترکیب‌بندی افقی و عمودی فضاها و ارتفاع آن‌ها از عوامل تأثیرگذار در تقارن و قرینگی عناصر و اجزای کاروان‌سراست. ترکیب‌بندی و ارتفاع فضاها و کم یا زیادشدن بر ریتم و هماهنگی عناصر و اجزا تأثیر می‌گذارد. در کاروان‌سراها معمولاً ترکیب نمای عمارت سردر از نظم خاصی برخوردار است. به‌طوری که بین عرض و ارتفاع سردر یک تناسب خاص برقرار است. در کاروان‌سرای سنگی ارتفاع ورودی بیشتر از عرض آن و به‌سان ایوانی رفیع است. در کاروان‌سرای حاج‌کمال عرض عمارت سردر بیشتر از ارتفاع آن و پهن است. ایوان‌های درونی کاروان‌سراها نیز معمولاً از دیگر فضاهای مجاور بلندتر هستند. دلیل این امر را باید در کارکرد ایوان و نمادین بودن آن دانست. در کاروان‌سرای سنگی پرند، ایوان‌ها هم ارتفاع فضاهای مجاور هستند. به‌طوری که هر چهار ایوان یک ارتفاع دارند ولی در کاروان‌سرای حاج‌کمال ایوان جنوبی که نقش شاه‌نشین را دارد، از فضاهای مجاور بلندتر است و ایوان شمالی هم‌تراز و هم‌ارتفاع فضاهای مجاور خودش است (جدول۱۳). اتاق‌ها در هر دو کاروان‌سرا در یک تراز ارتفاعی هستند.

نتیجه‌گیری

با مطالعهٔ مقایسه‌ای کاروان‌سراها، وجوه افتراق و اشتراک آن‌ها نمایان می‌شود. وجوه افتراق از ویژگی‌های متفاوت صحبت می‌کند و وجوه اشتراک به‌ویژگی‌های مشترک عناصر و اجزای کاروان‌سراها می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کاروان‌سراهای قلعه‌سنگی و حاج‌کمال دارای نکات مشترک یا متفاوتی هستند. مطالعهٔ مقایسه‌ای این دو بنا مشخص می‌کند که کدام یک از عناصر و فضاهای معماری در دو کاروان‌سرا مشترک بوده و مرتبط با کالبد فضایی یا کارکردی بنا می‌باشد و کدام یک از عناصر کالبدی بنا متفاوت نسبت به دیگری است. بازیابی عناصر مشترک و درک عناصر متفاوت، می‌تواند راهکارهایی برای مرمت‌گران آتی ارائه دهد تا در کاروان‌سراهایی که بخش‌هایی از آن از دست رفته‌اند یا بخش‌هایی دچار آسیب شده‌اند، راهکارهای مرمتی مناسب‌تری ارائه دهند. کاروان‌سرای قلعه‌سنگی پرند تا حد زیادی آسیب دیده و قسمت‌هایی از آن از دست رفته است. با مقایسهٔ این کاروان‌سرا با کاروان‌سراهایی که مکان جغرافیایی مشترک، مسیر اجتماعی مشترک نظیر جادهٔ ابریشم و ویژگی‌های مشترک کالبدی و معماری دارند، می‌توان قسمت‌های ازدست‌رفته را بازیابی کرد و در مرمت‌های آتی از آن‌ها یاری جست. برای نخستین‌بار، آشکار شد که ویژگی‌های مشترک این دو کاروان‌سرا که در گسترهٔ جغرافیایی یکسان و نزدیک به هم و در یک مسیر تردد اجتماعی مشخص یعنی جادهٔ ابریشم قرار دارند، ایجادکنندهٔ عناصر کالبدی یکسان است. این عناصر کالبدی مشترک در کلیت هر دو کاروان‌سرا همخوان بوده ولی در برخی از جزییات معماری تغییراتی را ایجاد کرده است. این روش و فرایند پژوهش می‌تواند در دیگر کاروان‌سراهای مسیر جادهٔ ابریشم و دیگر اقلیم‌ها و مناطق جغرافیایی

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]

[DOI: 10.22034/2.3.6]

جدول۱۳. ترکیب نمای ورودی و ارتفاع فضاها. مأخذ: نگارندگان.

نام کاروان‌سرا	شکل ترکیب نمای ورودی	ارتفاع ورودی نسبت به سطوح مجاور	ارتفاع ایوان نسبت به سطوح مجاور
کاروان‌سرای سنگی	ارتفاع ورودی بیشتر از عرض آن است.	ورودی بلندتر از سطوح مجاور است.	ایوان‌ها هم ارتفاع سطوح مجاور است.
کاروان‌سرای حاج‌کمال	عرض ورودی از ارتفاع آن بیشتر است.	ورودی بلندتر از سطوح مجاور است.	- ایوان شمالی هم ارتفاع سطوح مجاور است. - ایوان جنوبی بلندتر از سطوح مجاور است.

و همچنین کاروان‌سراهایی که در یک گسترهٔ جغرافیایی و فرهنگی و با ویژگی‌های کالبدی مشترک و یا آن‌هایی که منتسب به یک بازه زمانی هستند، استفاده شود و قابلیت تعمیم خواهد داشت.

پی‌نوشت‌ها

۱. در منابع تاریخی از این کاروان‌سرا به نام قلعه‌سنگی نیز یاد شده است.

فهرست منابع

• گدار، آندره. (۱۳۸۸). رباط شرف. در آندره گدار (ویراستار)، *آثار ایران* (ترجمهٔ ابوالحسن سروقدمقدم؛ جلد ۱و۲، صص.۱۷۶-۲۳۴). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. (اثر اصلی منتشرهٔ ۱۹۳۶ و ۱۹۳۷)

• آذر خرداد، فرشته. (۱۴۰۱). مطالعه و بررسی فضاهای مذهبی در کاروان‌سراهای جادهٔ ابریشم خراسان. *مطالعات باستان شناسی دوران اسلامی*، ۱(۲)، ۱۵۷-۱۷۷. https://doi. org/10. 22080/JIAR. 2021. 3224

• آقاسیدجواداسلام، نادر و رحیمی، بهمن. (۱۳۹۹). مطالعهٔ کاروان‌سراهای در مسیر جادهٔ ابریشم. *تاریخ روایی* (۱۶-۱۷)، ۱۷۹-۲۲۰. B2n. ir/x69717

• اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان. (ترجمهٔ علی آخشینی). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. (اثر اصلی منتشرهٔ ۱۹۸۷)

• بهشتی، سیدمحمد؛ تکمیل همایون، ناصر و همت‌پور، عبدالمهدی. (۱۳۹۷). کاروان‌سراهای شبکهٔ راه ابریشم در سفرنامه‌ها. *مطالعات ایرانشناسی*، (۱۱)، ۸۲-۱۰۶. https://civilica. com/doc/1945160/

• پیرنیا، محمدکریم و افسر، کرامت الله. (۱۳۷۰). *راه و رباط*. سازمان میراث فرهنگی کشور.

• تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۹۶). *جادهٔ ابریشم*. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

• سیرو، ماکسیم. (۱۳۲۸). *کاروان سراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها* (ترجمهٔ عسیی بهنام). سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران. (اثر اصلی منتشرهٔ ۱۹۴۹).

• کاویان، مجتبی و غلامی، غلامحسین. (۱۳۹۵). بررسی سیر تحول معماری کاروان‌سراهای حیاط دار مرکز ایران. *اثر*، (۷۵)، ۴۹-۶۶. magiran.com/p1802278

• کوشکی، مینا و نعمتی، مجتبی. (۱۳۹۴). رهنمودهای طراحی ساختارهای نو در بناهای تاریخی فاقد برخی اندام‌های اساسی (نمونه مطالعاتی: کاروان‌سرای سنگی رباط کریم). *کنفرانس بین‌المللی تحقیق در علم و فناوری*، مالزی. https://civilica. com/doc/446758/

• کیانی، محمدیوسف و ولفرام، کلایس. (۱۳۷۴). *کاروان‌سراهای ایران*. سازمان میراث فرهنگی کشور.

• لباف خانیکی، رجبعلی؛ بختیاری شهری، محمود و نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۲). *کاروان‌سراهای خراسان*. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

• وحدت‌پور، شعله؛ ولی بیگ، نیما و رحیمی آریایی، افروز. (۱۳۹۸). مطالعهٔ مقایسه‌ای کاروان‌سراهای درون‌شهری و برون‌شهری اصفهان در گسترهٔ کالبد معماری. *هویت شهر*، ۱۳(۳۹)، ۱۰۳-۱۱۶. https://www. sid. ir/paper/154557/fa

• Al Haddad, M. , Abu Ghazaleh, S. , Atiyat, D. , & Egho, S. (2023). Castles in Jordan: A Comparative Study of the Islamic and Crusader Castles. *Civil Engineering and Architecture, 11*(4), 1856-1870. https://doi. org/10. 13189/cea. 2023. 110415

• Andaroodi, E. , & Andres, F. (2018). Advanced Classification of Architecture Heritage: A Corpus of Desert on Route Caravanserais. *International Journal of Architectural Heritage, 1-24*. https://doi. org/10. 1080/15583058. 2018. 1547801

• Lotfalikhani, E. , & Danaii Nia, A. (2017). Typology Architecture of the Stone Caravanserais of the Seljuk Period in Qom Province. *International Journal of Applied Arts Studies, 2*(1), 7–18. http://www. ijapas. ir/index. php/ijapas/article/view/82

COPYRIGHTS
Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article disributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

نحوهٔ ارجاع به این مقاله
خسروی جاوید، تورج و ولی‌بیگ، نیما. (۱۴۰۳). مطالعهٔ مقایسه‌ای کاروان‌سرای قلعه‌سنگی پرند و حاج‌کمال در مسیر جادهٔ ابریشم جهت ارائهٔ راهکاری برای بازیابی بخش‌های ازدست‌رفته. *مکتب احیاء*، ۲(۳)، ۶-۱۷.

URL: https://jors-sj.com/article-1-28-fa.html
DOI: https://doi.org/10.22034/2.3.6

[Downloaded from jors-sj.com on 2026-11-08]
[DOI: 10.22034/2.3.6]